

Esko Ahon vuosi pääministerinä ja mustat joutsenet

Antti Kuusterä

Esko Aho,
1991 – Mustien joutsenten vuosi.
Otava 2020, 281 sivua.

1990-luvun alkupuoliskon pääministeri Esko Aho julkaisi viime vuonna kirjan *1991 – Mustien joutsenten vuosi*. Kirjassaan Aho palaa yhteen Suomen historian vaiherikkaimmista jaksoista. Siirtyminen säädellystä taloudesta avoimeen markkinatalouteen pakotti uusiin toimintatapoihin sekä politiikassa että taloudessa. Löyhänä viitekehyksenä Aholla on Nassim Nicholas Talebin vertauskuva ”mustasta joutsenesta” eli ilmiöstä, jollaista ei luultu edes olevan olemassa. Vuonna 2007 ilmestyneessä kirjassaan Taleb kyseenalaistaa kehittyneissä yhteiskunnissa vakiintuneen kokemusperäiseen tietoon ja

havaintoihin perustuvan maailmankuvan ja uskon vallitsevan tilanteen pysyvyyteen, joka samalla merkitsi silmien sulkemista riskeiltä tai uusilta mahdollisuuksilta. Talebin mukaan ”mustat joutsenet” ilmestyvät yllättäen ja mahdollistavat vallitsevat käsitykset. Niiden vaikutukset ovat massiiviset ja niiden ilmestymiselle pyritään jälkikäteen etsimään selityksiä, jotta ymmärtäisimme tapahtuneen kehityksen syyt.

Ahon kokemuksiin pääministerinä Talebin hahmotelmat sopivat hyvin, sillä 1990-luvun alkupuoliskolle ajoittui Suomessa äkillisiä murroksia, joiden esiintymistä ei ollut pidetty

mahdollisina saati sitten todennäköisinä. Hänen ryhtyessään keväällä 1991 johtamaan uutta hallitusta Suomi oli ajautumassa syvään, jopa 1930-luvun suurta lamaa ankarampaan talouskriisiin. Neuvostoliiton hajoaminen ja läntisen Euroopan integraation kiihtyminen muuttivat Suomen politiikan puitteet, sillä Suomen ja Neuvostoliiton tiivis yhteistyö katkesi ja Suomen ulkopoliittikan vapausasteet nousivat uudelle tasolle. Muutosten myötä myös talouden puitteet menivät uusiksi. Mustiksi joutseniksi Aho on nostanut talouden syvän laman, Neuvostoliiton hajoamisen sekä Nokia-konsernin sisäiset tapahtumat vuonna 1991.

Luonteeltaan kirja ei ole varsinainen muistelmateos, sillä jo kirjan alussa Aho korostaa, että hänen työtapoihinsa ei missään vaiheessa kuulunut kattavien muistiinpanojen kirjoittaminen. Sen sijaan hän kirjoitti pääministerivuosinaan poikkeuksellisen aktiivisesti lehtiartikkeleita ja esitelmöi erilaisissa tilaisuuksissa. Tällä aineistolla on puolestaan ollut ajankohtaan liittyviä poliittisia tavoitteita. Koska vuodesta 1991 on nyt jo kolme vuosikymmentä, heijastuu kirjassa myös Talebin esiin nostama pyrkimys löytää jälkikäteen selityksiä ”mustan joutsenen” ilmestymiselle. Kirjassa yhdistyvät siten faktat, poliittiset tavoitteet ja jälkikäteisanalyysi.

Persoonana Aho on puhdasverinen poliitikko, ja poliitikon taitoja todella tarvittiin pääministerivuosina. Noustessaan 36-vuotiaana pääministeriksi Aho kävi oman puolueensa sisällä ankaraa taistelua edellisenä vuonna puheenjohtajan paikalta väistyneen Paavo Väyrysen kanssa. Väyrykselle puheenjohtajuudesta luopuminen oli taktinen manööveri ja hän oli luottanut siihen, ettei kokematon puheenjohtaja tulisi uhkaamaan hänen asemaansa puolueen todellisena johtajana ja ”vanhana isäntä-

nä”, jolle viimeinen sana kuuluisi. Tälle Keskuksen sisäiselle taistelulle vallasta Aho on uhrannut melko runsaasti sivuja. Sitä täydentävät kuvaukset pääministerin ja työmarkkinajärjestöjen johtajien välisistä neuvotteluista, joita leimasi keskinäinen epäluulo.

Tämän kirja-arvion foorumina on Kansantaloudellinen aikakauskirja, joten keskityn siihen, miten Aho analysoi 1990-luvun alun lamaa. Tässä kohden on kuitenkin aiheellista todeta, että Aho pitää itseään nimenomaan ulkopoliittikan asiantuntijana, jolle talouspolitiikkaan liittyvät kysymykset olivat jossain määrin vieraita. Kirjassa tämä näkyy konkreettisesti siinä, että Neuvostoliiton hajoamista hän on käsitellyt selvästi enemmän kuin talouden syvää lamaa, eikä Aho juurikaan analysoi idänkaupan äkillisen päättymisen taloudellisia seurauksia.

Laman syinä Aho nostaa esiin vakaan markkan politiikan, rahamarkkinoiden vapauttamisen ja sen myötä toteutuneen lainanannon nopean kasvun, ulkomaankaupan vaihtosuhteen heikentymisen, sekä idänkaupan romahduksen. Näistä tekijöistä eniten huomiota saavat vakaan markkan politiikka sekä rahamarkkinoiden vapauttaminen. Tämä merkitsee samalla, että suurimmaksi syntipukiksi hän nostaa Suomen Pankin.

Ahon suhde vakaan markkan politiikkaan on ristiriitainen. Kokoomuksen hallitukseen tulon ehtona oli edellisen hallituksen aikana julistetun vakaan markkan rahapolitiikan jatkaminen. Hallitusohjelmassa tämä oli muotoiltu seuraavasti: ”Raha- ja valuuttakurssipolitiikassa tavoitteena on vakaa markka ja kohtuullinen korkotaso. Rahapolitiikan uskottavuuden lisäämiseksi otetaan harkittavaksi markkan ulkoisen arvon liittäminen valuuttaindeksin vaihteluväliä muuttamatta omalla päätöksellämme seuraamaan Euroopan Yhteisön valuuttaa ECU:a”.

Tämä kohta oli hallitusohjelmassa kokoomuksen vaatimuksesta, ja Aho kuittaa sen kirjassa maininnalla ”hallituksen muodostamisen yhteydessä erimielisyys valuuttakurssista lakaisiin maton alle” (s.125). Ahon omassa puolueessa kyseistä erimielisyyttä ei kuitenkaan lakaistu maton alle, vaan useat johtavissa asemissa olleet puolueen jäsenet, Paavo Väyrynen etunenässä, vaativat avoimesti devalvaatiota. Tätä taustaa vasten arvioituna on suorastaan yllättävää, miten kitkattomasti pääministerin ja vakaan markan äänekkään puolustajan valtiovarainministerin Iiro Viinaseen yhteistyö sujui. Ilman tuota keskinäistä yhteistyötä hallituksen taival olisi ollut alusta lähtien pelkkää tuskaa.

Erimielisyydet Suomen Pankin johdon kanssa nousivat pinnalle hallituksen alkupäivistä lähtien, ja kirjassa tätä osoittaa luvun 15 otsikko ”Taistelu Suomen Pankissa”. Ahon mukaan näytti siltä, että ”pankin johdossa ei joko haluttu tai osattu nähdä, kuinka jyrkästi talouden tila oli heikentynyt”. Arvio on varsin kova, sillä Suomen Pankilla oli käytössään maan ehkä paras makrotalouden asiantuntemus.

Suomen Pankin johtokunnan jäsenet sekä ministerit Aho ja Viinaseen tapasivat 2.6.1991, jolloin jatkettiin neuvotteluja markan yksipuolisesta ecukytkennästä, mistä oli maininta jo hallitusohjelmassa. Keskustapuolueessa lähdettiin kuitenkin siitä, että tässä yhteydessä oli toteutettava kymmenen prosentin luokkaa oleva devalvaatio, ja tämän näkemyksen Aho toi myös esiin. Ratkaisevat päätökset tehtiin seuraavana päivänä pidetyssä uudessa tapaamisessa. Ahon mukaan tässä vaiheessa rintamalinjat olivat lopullisesti lukkiutuneet: vakaan markan uskavaiset kontra devalvaation kannattajat. Aho oli myös keskustellut kysymyksestä presidentti Mauno Koiviston kanssa, joka ilmoitti tukevansa Ahon näkemystä kurssimuutoksen

tarpeellisuudesta, minkä Aho myös kertoi johtokunnan jäsenille.

Aluksi pohdittiin kompromissina mallia, jossa peruutettaisiin vuonna 1989 toteutettu revalvaatio, sillä jos vakaan markan sääntöihin oli sopinut revalvaatio, niin miksei siihen olisi sopinut myös revalvaation purku. Aho myös uskoi tämän kompromissin menevän läpi, mutta Suomen Pankin pääjohtaja Kullberg ilmoitti keskusteltuaan muiden johtokunnan jäsenten kanssa, ettei ecukytkentään liitettäisi minkäänlaista kurssimuutosta. Tämän jälkeen tilaa uusille neuvotteluille ei enää ollut. Mielenkiintoisena detaljina tässä päätösprosessissa kannattaa nostaa esiin Koiviston kanta. Vaikka hän olikin julkisuudessa profiloitunut johdonmukaisena vakaan markan kannattajana, niin Ahon hallituskauden alusta lähtien hän omaksui kannan, jonka mukaan hallituksen näkemys olisi ratkaiseva eikä presidentin kuulunut puuttua keskuspankin päätöksentekoon. Julkisuudessa Koiviston roolista on annettu suorastaan päinvastainen näkemys. Aivan samoilla linjoilla oman puolueensa devalvaatiohaukkojen näkemysten kanssa Aho ei kuitenkaan ollut, sillä hän korosti devalvaation kyllä auttavan vientiteollisuutta laskusuhdanteessa, mutta sillä ei voitu korjata talouden rakenteellisia ongelmia ja 1990-luvun alussa painottuivat juuri rakenneongelmat.

Aholle päätös ecukytkennästä oli karvas takaisku, jota hän kuvailee sanoilla ”imperiumin vastaisku”. Tästä eteenpäin Ahon ja Kullbergin välistä suhdetta voi lähinnä kuvata sanoilla molemminpuolinen epäluottamus. Jälkeenpäin Aho kuitenkin myöntää, ettei revalvaation purku olisi millään riittänyt elvyttämään lamaan ajautunutta vientiteollisuutta. Ahon seuraavana askeleena oli kilpailukyvyyn parantaminen laajalla, koko yhteiskuntaa kos-

kettavalla sopimuksella, mihin liittyisi jopa miinusmerkkinen tulopoliittinen palkkaratkaisu ja valtion menojen raju leikkaaminen. Palkansaajajärjestöille ajatus palkkojen alentamisesta oli shokki, eikä yhtään suopeammin suhtauduttu ajatukseen saavutettujen sosiaali-etuuksien leikkaamisesta. Muutamassa kuu-kaudessa Ahosta ja Viinasesta tuli symboli kaikelle sille katkeruudelle, mitä yhteiskunnassa koettiin laman seurauksena. Myös osapuolten välinen luottamus neuvotteluissa rakoili ja paineet markkaa kohtaan kasvoivat. Syksyllä 1991 oltiin tilanteessa, jossa ainoiksi vaihtoehdoiksi jäivät yhteiskuntasopimukseen pääsy tai devalvaatio. Tässä vaiheessa myös hallituksen ja Suomen Pankin yhteistyö tiivistyi. Viimeisenä ponnistuksena oli yhteinen päätös pankin johtokunnan jäsenen Kalevi Sorsan kutumisesta sovittelijaksi yhteiskuntasopimuksen aikaansaamiseksi. Alustavaan sopimukseen myös päästiin, mutta suurimpien ventialojen ammattiliittojen irtautuminen sopimuksesta kaatoi koko hankkeen. Edessä oli viimeinen vaihtoehto – devalvaatio.

Torstaina 14.11.1991 Aho sai kutsun Suomen Pankkiin, sillä johtokunnan mukaan devalvaatiopäätöksen ilmoittamista ei voinut enää lykätä, vaan edessä oli pakkodevalvaatio. Tätä vaihetta Aho käsittelee kirjassaan varsin lyhyesti. Hän kylläkin toteaa johtokunnan ajaneen mallia, jossa markan olisi aluksi annettu kellua muutaman päivän, jotta markkinoilta olisi saatu signaali oikeasta kurssitasosta, mutta tähän Aho ei ollut halukas. Kaikille osapuolille kellutus oli vieras ajatus, joten keskuspankin lakimies oli neuvotellut oikeuskanslerin kanssa asiaan liittyvistä juridisista kysymyksistä. Myös oikeuskanslerille kysymys oli ollut hankala, mutta hänen mukaansa lyhytaikainen kellutus olisi ollut mahdollista toteuttaa. Tässä

vaiheessa hallituksen ja johtokunnan näkemykset erosivat. Aho ja Viinanen olivat päätyneet ratkaisuun, jossa välittömästi toteutettaisiin 14 prosentin suuruinen devalvaatio. Kanta oli niin tiukka, ettei johtokunta lähtenyt mitteliön hallituksen kanssa, vaan 15.11.1991 julkistettiin 14 prosentin suuruinen devalvaatio. Hallituksen ratkaisun taustalla vaikuttivat ankarat poliittiset paineet: juuri samana päivänä hallitus antoi eduskunnalle selonteon taloudellisesta tilanteesta, ja tähän ei olisi sopinut epävarmuus markan kurssista.

Devalvaatio merkitsi vakaan valuuttakurssin politiikan haaksirikkoa, ja välittömästi päätöksen ilmoituksen jälkeen pääjohtaja Kullberg ilmoitti harkitsevansa eroa ja johtokunnan jäsenet Kalevi Sorsa ja Markku Puntila jättivät eroanomuksensa presidentille. Presidentti arvioi kuitenkin tilanteen niin kriittiseksi, että lopulta vain Puntila jätti pankin. Esko Aholle Kullbergin ero olisi varmaan sopinut, sillä hän mainitsee sivulla 198 Kullbergiin kohdistuneista epäilyksistä suurpankkien johdossa. Niiden mukaan pankin johtoon olisi kannattanut harkita johtokunnan jäsenistä joko Kalevi Sorsaa tai Esko Ollilaa.

Kirja valaisee hyvin Ahon ajatusmaailmaa ja toimintatapoja kriisivuoden pääministerinä, mutta kirjan rakenne on ongelmallinen. Viitekehyyksi otettu Nassim Nicholas Talebin musta joutsen -metafora on kyllä elegantti, mutta painotukset herättävät kysymyksiä. Miten katsaus Nokian ja ruotsalaisen L. M. Ericssonin kesken käytyihin tuloksettomiin myyntineuvotteluihin vuonna 1991 sopii tähän kuvaan? Hallituksella ei ollut näissä neuvotteluissa minkäänlaista roolia. Siihen uhrattu kymmenkunta sivua olisi kannattanut jättää kokonaan pois kirjasta. Vastaavasti katsaus Suomen kommunistisen puolueen perustamien sijoitus-

yhtiöiden täydellisestä epäonnistumisesta ja puolueen varallisuuden hävittämisestä ei millään lailla tarkenna kuvaa pääministerin toiminnasta. Lukijassa saattaa herätä ajatus, että kirjoittaja kokee tässä vahingoniloa.

Teoksen rajaaminen yhteen vuoteen tuottaa myös ongelmia. Lukijalle jää tunne kuvattavien prosessien keskeneräisyydestä. Lisäksi käsitteilytapa ei kaikilta osin ole looginen. Neuvostoliiton hajoamiseen liittyviä tapauksia Aho kuvaa yksityiskohtaisesti ja tarjoaa myös mielenkiintoisia huomioita suomalaisten päättäjien reagoinneista näihin tapahtumiin. Sen sijaan hän kuvaa luotonannon kasvua hyvin leveällä pensselillä, vaikka hän toteaa tämän olleen keskeinen tekijä lamaan johtaneessa kehityksessä. Aho on tavallaan valinnut helpoimman tien, tyytynyt toistamaan julkisuudessa vallitsevia käsityksiä ja kohdistanut kritiikkinsä yksinomaan keskuspankkiin ja sen toimintaan valuutansäännöstelyn purkamisessa. Tässä kohden olisin odottanut edes lievää kritiikkiä valtionvarainministeriötä kohtaan, jonka toiminta vanhentuneiden pankkilakien uudistamisessa ja pankkivalvonnan toiminnan tehostamisessa oli ollut hyvin passiivista.

Textissä on joitakin epätarkkuuksia, joista esimerkiksi sopii sivulla 133 oleva maininta ”valuuttaluottoja ottaneiden joukossa oli valtava määrä yrityksiä ja yksityishenkilöitä, joilla ei ollut lainkaan valuuttamääräisiä tuloja”. Todellisuudessa valuuttaluotot yksityisille henkilöil-

le vapautettiin vasta 1991, joten yksityishenkilöiden osuus valuuttaluottojen ottajista oli hyvin pieni. Yksityishenkilöt kyllä kärsivät raskeasti lamavuosina, mutta syynä olivat useimmiten takausvelvoitteet. Pienenä epätarkkuutena pistää myös silmään sivulla 8 oleva lainaus, miten sittemmin kaatunut säästöpankkien keskuspankki SKOP reagoi keskuspankin vuoden 1989 alussa esittämään vaatimukseen luotonannon hillitsemisestä sanoilla ”Meillä ei ole varaa olla kasvamatta”. Näin kyllä tapahtui, mutta säästöpankkiryhmän pelisääntöjen mukaan kirjeen lähetti Säästöpankkiliitto eikä SKOP.

Kirjan epilogissa Aho valottaa mielenkiintoisesti oman makrotaloudellisen ajattelunsa muutosta. Pääministerinä hän uskoi vientiveitoseen kasvuun, ja tätä uskoa hallitus aktiivisesti levitti. Jälkikäteen Aho näkee kuitenkin tilanteen monisyisempänä, kuten seuraava lainaus osoittaa: ”Yhdeksänkymmentäluvun alun kriisi sai kahdet kasvot. Vanhan murtuminen toi tuhoa ja hävitystä, jonka varjosta tuli pitkä. Suurilta vahingoilta ei mitenkään olisi voitu välttyä, mutta tekemällä välttämättömiä ratkaisuja paremmin ja ennen kaikkea ajoissa, enemmän vanhaa olisi varmasti säästynyt. Toisaalta kriisistä nousi uusi Suomi”. Kypsiin vuosiin edenneestä nuoresta pääministeristä onkin tullut ”schumpeteriläinen” luovan tuhon kannattaja. □